

ПРОБЛЕМА ІНКЛЮЗІЇ ТА ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВИТИ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

THE PROBLEM OF INCLUSION AND INCLUSIVE EDUCATION IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSION

Статтю присвячено аналізу інклюзії як важливого аспекту розвитку сучасного українського суспільства, а також наголошено на необхідності інтеграції осіб з інвалідністю в освітнє й суспільне середовище. Автор розглядає питання інклюзії через призму толерантності, підкреслюючи, що саме толерантність є основним принципом, на якому може базуватися інклюзивне суспільство. Розвиток інклюзії потребує не лише законодавчої підтримки, а й суттєвих змін у громадській свідомості, щоб подолати існуючі стереотипи й соціальні бар'єри.

Аналізуючи сучасний стан інклюзії в Україні, автор відзначає певні зрушення, зокрема запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх школах. Проте попри ці позитивні зміни практика реалізації інклюзії все ще має обмеження. На думку дослідників, більшість зусиль спрямована на академічну та професійну підготовку, тоді як психологічна підтримка та адаптація дітей з особливими освітніми потребами до соціального середовища залишається недостатньо розвинутою. Це викликає потребу у розширенні функцій системи освіти та розбудові інклюзивного підходу, який урахує потреби соціальної та адаптації та самореалізації кожного учасника навчального процесу.

Важливим складником дослідження є аналіз останніх наукових робіт, присвячених інклюзивній освіті. Учені в Україні та за кордоном активно досліджують питання соціальної адаптації осіб з інвалідністю, розвитку толерантності в освітніх установах, а також створення адаптивного середовища. У статті акцентується увага на тому, що розвиток інклюзії залежить не лише від наявності інфраструктури, а й від ставлення суспільства до осіб з особливими освітніми потребами. Відповідно, подальші зусилля мають бути зосереджені на підвищенні рівня обізнаності та формуванні толерантного ставлення суспільства.

На основі проведеної теоретичної розвідки автор доходить висновку, що для досягнення інклюзії необхідні спільні зусилля державних установ, громадських організацій, освітніх закладів та кожного окремого українця. Інклюзивна культура має формуватися не лише на рівні освітньої системи, а й через розширення громадської свідомості, що є запорукою рівних можливостей для всіх. Тому формування толерантного та інклюзивного суспільства є важливим складником соціального розвитку України.

Ключові слова: інклюзія, люди з інвалідністю, толерантність, соціальна адаптація, рівні можливості, інклюзивне суспільство, інклюзивна освіта, освітнє середовище,

соціальна інтеграція, громадська свідомість.

The article is devoted to the analysis of inclusion as an important aspect of the development of modern Ukrainian society, and emphasizes the need to integrate persons with disabilities into the educational and social environment. The authors examine the issue of inclusion through the prism of tolerance, emphasizing that tolerance is the basic principle on which an inclusive society can be based. The development of inclusion requires not only legislative support, but also significant changes in public consciousness to overcome existing stereotypes and social barriers.

Analyzing the current state of inclusion in Ukraine, the authors note some progress, including the introduction of inclusive education in secondary schools. However, despite these positive changes, the practice of implementing inclusion still has limitations. According to the researchers, most efforts are focused on academic and vocational training, while psychological support and adaptation of children with special educational needs to the social environment remains underdeveloped. This necessitates expanding the functions of the education system and developing an inclusive approach that takes into account the needs of social and adaptation and self-realization of each participant in the educational process.

An important component of the study is the analysis of recent research papers on inclusive education. Scientists in Ukraine and abroad are actively researching the issues of social adaptation of persons with disabilities, the development of tolerance in educational institutions, and the creation of an adaptive environment. The article emphasizes that the development of inclusion depends not only on the availability of infrastructure, but also on the attitude of society towards people with special educational needs. Accordingly, further efforts should be focused on raising awareness and forming a tolerant attitude of society.

Based on the theoretical research, the authors conclude that achieving inclusion requires joint efforts of government agencies, NGOs, educational institutions, and each individual Ukrainian. An inclusive culture should be formed not only at the level of the educational system, but also through the expansion of public consciousness, which is a guarantee of equal opportunities for all. Therefore, the formation of a tolerant and inclusive society is an important component of Ukraine's social development.

Key words: inclusion, people with disabilities, tolerance, social adaptation, equal opportunities, inclusive society, inclusive education, educational environment, social integration, public consciousness.

УДК 159.9:376-58

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.67.45>

Марцев О.М.

аспірант за спеціальністю 053 –

Психологія

Вінницький державний педагогічний

університет імені Михайла

Коцюбинського

Виклики сьогодення потребують від сучасної системи української освіти розширення своїх функцій, особливо у сфері інклюзивного підходу, який має бути стовідсотково орієн-

тований на залучення осіб з інвалідністю до навчальних закладів усіх рівнів. На жаль, незважаючи на те що освіта у сфері інклюзії останніми десятиліттями активно розвивається

в зазначеному напрямі, цей розвиток відбувається переважно в межах традиційних функцій освіти (пізнавальної, дидактичної, професійно-орієнтованої та комунікативної). Зважаючи на це, особливого значення набуває психологічна функція, а також функції самореалізації та соціальної адаптації особи з інвалідністю.

В Україні кількість дітей і молоді, які здобувають освіту в інклюзивних умовах, залишається невеликою [15]. А зважаючи на недостатню гнучкість і широту підходів до організації рівних можливостей для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами, проблема інклюзії в соціально-психологічному вимірі, на нашу думку, є, беззаперечно, актуальною.

Розроблення змісту, форм, видів, умов і аналіз проблем інтеграції та інклюзії осіб з особливими освітніми потребами здійснюється в таких напрямках: соціальний супровід учнів із різними видами інвалідності у закладах освіти та створення інклюзивного освітнього середовища (Г.Ф. Нікуліна, К.О. Кольченко, А.Г. Шевцов, П.М. Таланчук); особливості та тенденції розвитку інклюзивної освіти за кордоном, порівняльний аналіз систем інклюзії у різних країнах (Ю.В. Мельник, Н.О. Медова, Г.В. Давиденко, Н.Г. Сигал).

Вивчення особливостей навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх школах здійснюється в таких напрямках: основні підходи до навчання дітей з інвалідністю у соціумі (І. Дено, М. Рейнольдс, О. Ярська-Смирнова, Д. Зайцев, Г. Браун, Г. Сміт, М. Вінзер), система інтеграції нечуючих і сліпоглухонімих дітей (В. Лубовський), інтеграція дітей із різними порушеннями психофізичного розвитку в систему освіти (М. Малофеев), система інтеграції дітей дошкільного віку з порушеннями у розвитку (Н. Шматко).

Філософські та концептуальні основи організації інклюзивної освіти, а також специфіка корекційно-навчальної, корекційно-виховної та корекційно-розвивальної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами у контексті інклюзивної та спеціальної освіти висвітлено в працях українських учених (І. Мартиненко, Н. Слободянюк, В. Тарасун, Ю. Бойчук, Т. Сак, Г. Бойко, Л. Даниленко, І. Демченко, В. Синьов, Є. Синьова, А. Колупаєва, О. Проскурняк, Н. Софій, С. Конопляста, Н. Пахомова, О. Проскурняк, В. Бондар, С. Миронова, А. Шевцов, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.).

Дослідження науковців (В. Липа, Г. Кумаріна, О. Кучерук, Л. Фомічова, С. Федоренко, О. Глоба, О. Гноєвська, І. Дмитрієва, К. Косова, І. Кузава, С. Конопляста, А. Колупаєва, С. Миронова, Н. Савінова, Т. Сак, В. Синьов, Є. Синьова, Н. Пахомова, В. Тарасун, М. Шеремет, Д. Шульженко та ін.) охоплюють аналіз змісту і методів навчання різних категорій дітей

з особливими освітніми потребами у системі інклюзивної освіти.

Мета даної статті полягає у детальному науково-методологічному аналізі проблематики інклюзії в Україні в соціально-психологічному вимірі.

Проблема сприйняття, соціально-психологічного та правового захисту людей з інвалідністю у світі у цілому та в Україні зокрема має коротку історію. Лише у другій половині ХХ ст. на міжнародному рівні було ухвалено низку нормативно-правових актів щодо захисту прав осіб з інвалідністю. Проте вони мали рекомендаційний характер, а їх виконання залежало від волі кожної держави. Оскільки часто не було незалежного моніторингу за дотриманням цих положень, забезпечення прав осіб з інвалідністю залишалося недостатнім [10].

Ситуація дещо змінилася на початку ХХІ ст., коли 13 грудня 2006 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Конвенцію про права осіб з інвалідністю, яка стала обов'язковою для виконання після ратифікації. Конвенція чітко визначила обов'язки держав щодо захисту прав осіб з інвалідністю. Вона також запровадила норму, за якою громадянське суспільство та представники осіб з інвалідністю повинні брати участь у моніторингу виконання положень Конвенції. Так, принцип «нічого для нас без нас» став ключовим у відносинах держав і осіб з інвалідністю. Уперше в Конвенції було зазначено, що інвалідність є результатом взаємодії між особою з порушеннями здоров'я та бар'єрами, що обмежують її участь у суспільстві [8].

Україна ратифікувала Конвенцію у 2009 р., але процес імплементації положень був повільним. Національна Асамблея осіб з інвалідністю почала вимагати від уряду виконання зобов'язань, зокрема ініціювала підготовку Альтернативного звіту до ООН. У 2015 р. звіт засвідчив низьку ефективність соціальних програм та недоліки у використанні коштів для імплементації Конвенції. У відповідь уряд розробив Національний план дій щодо реалізації Конвенції, спочатку до 2020 р., а потім до 2025 р. [12]. Особлива увага приділялася доступності та безбар'єрності, а також працевлаштуванню осіб з інвалідністю.

Проте, незважаючи на досягнення, багато людей з інвалідністю в Україні все ще залишаються ізольованими через архітектурні та психологічні бар'єри. Вони потребують можливості реалізувати свої права на здоров'я, безпеку, освіту та професійний розвиток. Однак ці потреби часто залишаються нереалізованими, і чимало людей з інвалідністю все ще змушені жити у вимушеній ізоляції [3].

У «Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року» (документ № 527-2024-р від 07.06.2024) зазнача-

ється, що «одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної освіти в Україні є забезпечення рівних прав та можливостей в освітній сфері для всіх без будь-якої дискримінації. Вагомим значення набуває створення інклюзивного, безпечного, сприятливого для розвитку освітнього середовища, яке сприяє формуванню життєвих компетентностей, розвитку здібностей та обдарувань кожного незалежно від віку, статі, раси, стану здоров'я, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, місця проживання, мови спілкування, соціального і майнового стану тощо» [11].

Цей документ ще раз наголошує, наскільки важливим і забезпеченим має бути процес створення комфортного, безпечного, гармонійного освітнього середовища для всіх учасників навчально-виховного процесу.

Проте на практиці особа з інвалідністю зустрічається з низкою викликів та соціальною інтолерантністю.

Відповідно до Закону «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», визначення терміна «особа з інвалідністю» полягає у такому – це «особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист» [5].

Тому фактично починаючи з 2018 р. після прийняття Закону № 2249–VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту осіб з інвалідністю» слова і словосполучення «інвалід», «дитина-інвалід» та «інвалід війни» замінено на «особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю» та «особа з інвалідністю внаслідок війни» [5].

Окрім того, широко в суспільстві використовується термін «людина з особливими освітніми потребами». Проте важливо розуміти, що особа з особливими освітніми проблемами – не лише людина з інвалідністю, а будь-яка інша, яка потребує особливих умов в організації освітнього процесу (наприклад, діти зі статусом ВПО, мігранти, представники етнічних меншин, діти-сироти та ті, хто залишився без батьківського піклування). Тому використання даного терміна для осіб з інвалідністю є цілком правомірним, проте не синонімічним.

Соціальна інтолерантність із боку суспільства проявляється не лише у використанні слів «інвалід», а й під час формулювання нозології зазначеної особи. «Візочник», «ДЦПшник», «даун», «аутист», «глухонімий» – це лише декілька визначень, якими зазвичай у суспільстві називають людей з інвалідністю [4; 15].

Беззаперечно, ефективно інклюзивне навчання вимагає створення в суспільстві атмос-

фери толерантності щодо осіб з інвалідністю. Донедавна в нашій країні не приділяли достатньої уваги формуванню толерантного ставлення до них. Традиційно в суспільстві людей поділяли на «здорових» і «хворих», що суперечить принципам гуманності та сучасним підходам до освіти [9].

Учені визначають толерантність як здатність запобігати конфліктам, розглядаючи це поняття з різних позицій, таких як біологічна, етнічна, політична, психологічна та педагогічна. Виділяються поняття «внутрішньої» та «зовнішньої» толерантності, які характеризують здатність людини приймати інших і зберігати рівновагу у взаємодії. Толерантність є не лише результатом розвитку особистості, а й особистим вибором та позицією, що сприяє гармонійному співіснуванню [14].

На думку більшості українських дослідників у цій сфері, формування толерантного сприйняття осіб з інвалідністю має формуватися з дитинства [7]. Важливо пояснити, що люди з інвалідністю мають рівні права та можливості з іншими. Толерантність, сприйнята дітьми як важлива життєва цінність, сприятиме успішній інтеграції в будь-який колектив. Тому важливим аспектом у вихованні є надання дітям можливості зрозуміти цінність толерантного ставлення як до себе, так і до інших [13].

Інклюзивна освіта надає можливість людям з інвалідністю здобувати якісну освіту в повноцінному освітньому середовищі на всіх етапах життєвого шляху. Проте для успішної інклюзії та інтеграції необхідний висококваліфікований супровід, який забезпечуватиме не лише академічну підтримку, а й соціальну адаптацію [15].

Отже, розвиток толерантності є ключовим елементом інклюзивного навчання і важливою умовою успішної інтеграції осіб з інвалідністю.

Актуальним в аспекті зазначеного вище є розвиток інклюзивної культури українського суспільства. Беззаперечно, останніми роками рівень розвитку інклюзивної культури в українському суспільстві демонструє низку позитивних змін у суспільних поглядах, що базуються на нових інклюзивних принципах та цінностях. І важливими чинниками, як ми зазначали раніше, є вдосконалення нормативно-правової бази та поступовий розвиток інклюзії у світовій спільноті, що забезпечує рівний доступ для кожного та відкриває нові можливості. Ідея інклюзії, яка спирається на цінність різноманітності та унікальності кожної людини, виключає дискримінацію та підкреслює основний принцип демократичного суспільства – рівні права для всіх, зокрема щодо доступу до освіти, незалежно від індивідуальних особливостей.

Проте, незважаючи на наявні законодавчі гарантії доступності освіти для осіб з інвалідністю, украї важливо посилити поширення

інформації про «інклюзивну культуру» серед усіх учасників освітнього процесу та суспільства загалом.

Науковці пишуть, що включення осіб з інвалідністю у громадське життя сприяє їхній самореалізації та зменшує негативні наслідки ізоляції, які вони відчували раніше. Однак їхня адаптація до суспільних відносин потребує підтримки, зокрема і через формування толерантного ставлення до них.

Важливо підвищувати рівень обізнаності населення щодо інклюзії та інклюзивної освіти, які на законодавчій основі й через особисті зусилля допоможуть створити нову інклюзивну культуру, орієнтовану на рівність, справедливість та повагу.

Дослідники єдині в думці, що інклюзивна культура сприяє створенню середовища, у якому всі люди незалежно від їхніх індивідуальних потреб можуть почуватися визнаними та поважаними [2]. Така культура підтримує рівність можливостей незалежно від статусу, національності, етнічності, релігії, стану здоров'я, віку чи інших характеристик. Вона акцентує на взаємопідтримці, співпраці та порозумінні між різними соціальними групами.

Наукові дослідження в Україні та за кордоном демонструють зростання інтересу до інклюзії. Вітчизняні дослідники, наприклад С. Альохіна, Т. Качалова, М. Колокольцева, активно досліджують інклюзивну культуру. Також заслуговують на увагу праці закордонних науковців, таких як Т. Бут, М. Воган.

Дослідження, проведене О. Губарь, було спрямоване на встановлення значення інклюзії та інклюзивної культури в закладах освіти, а також рівня обізнаності суспільства із цими поняттями. Авторкою було проведено опитування серед батьків початкових класів інклюзивних та загальноосвітніх шкіл, яке виявило досить високий рівень обізнаності батьків дітей з інклюзивних класів щодо інклюзії, а також позитивне ставлення до навчання дітей з особливими освітніми потребами в загальних класах [2].

Більшість батьків інклюзивних класів позитивно ставиться до інклюзії, тоді як частина батьків загальноосвітніх класів потребує подальшого роз'яснення та підтримки у формуванні інклюзивної культури [1]. Це свідчить про високий рівень інклюзивної обізнаності серед тих, хто безпосередньо залучений до інклюзивного навчання. Водночас для батьків із загальноосвітніх класів важливо продовжити роботу з популяризації інклюзивної культури, що сприятиме формуванню позитивного ставлення до дітей з особливими потребами.

Іншими словами, створення інклюзивної культури є комплексним завданням, що вимагає зусиль усіх сторін: державних органів, освітніх установ, громадських організацій та кожного.

Отже, результати дослідження показали, що, незважаючи на певні досягнення в розробленні основ для забезпечення рівних прав і можливостей, особи з інвалідністю все ще стикаються з численними перешкодами на шляху до повної інтеграції у суспільство. Це зумовлює необхідність розвитку толерантності як основи для створення інклюзивного середовища, де кожен може брати участь на рівних умовах.

Розвиток толерантності в суспільстві вимагає комплексного підходу, що включає не лише законодавчі зміни, а й роботу з громадськістю, освітніми установами та державними органами. Особливо важливим є розвиток системи освіти таким чином, щоб вона не лише забезпечувала навчання для осіб з особливими освітніми потребами, а й формувала у всіх учасників освітнього процесу розуміння цінностей різноманітності та взаємоповаги.

Інклюзивна освіта є важливим інструментом для розвитку толерантності й підтримки соціальної інтеграції, однак для її ефективності потрібно забезпечити підготовку кваліфікованих фахівців і створення адаптивного освітнього середовища.

Залучення широкого кола зацікавлених сторін є ключовим для досягнення успіху в реалізації інклюзії. Відповідно, подальші дослідження та практичні заходи мають бути спрямовані на забезпечення рівних можливостей для всіх громадян і формування культури толерантності та поваги до кожного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бут. Т. Індекс інклюзії: розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл : посібник / пер. з англ. Київ : Пляеди, 2019. 150 с.
2. Губарь О. Рівень сформованості інклюзивної культури суспільства в сучасних умовах. *Матеріали ІХ Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки та психології «Освіта осіб з особливими потребами в умовах миру і війни»*, 25–26 жовтня 2023 р. С. 117–121.
3. Гуляєва Л., Головка Я., Філь Г., Семігіна Т. Молодь з інвалідністю і соціальні медіа: державна політика, проєктна діяльність, інклюзія : монографія. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 144 с.
4. Давиденко Г. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 240 с.
5. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2961-15#Text>
6. Закон № 2249–VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціального захисту осіб з інвалідністю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#Text>
7. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навчально-методичний посібник /

А.А. Колупаєва та ін. ; за заг. ред. Л.І. Даниленко. Київ : ФО-П Парашин І.С., 2010. 128 с.

8. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

9. Котелянець Ю.С. Формування толерантного інклюзивного середовища в початковій школі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія»*. 2016. № 253. С. 115–121.

10. Мачинська Н. Інклюзія в Україні: сучасні виклики. *Професійна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами (вітчизняний та зарубіжний досвід)* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці, 29 квітня 2024 р. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 106–109.

11. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реаліза-

ції на 2024–2026 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>

12. Про затвердження Національного плану дій із реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/pro-zatverdzhennya-nacionalnogo-pla-a285r>

13. Потапчук Т. Толерантність та інклюзія: шлях до суспільства різних можливостей. *Професійна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами (вітчизняний та зарубіжний досвід)* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці, 29 квітня 2024 р. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 138–140.

14. Чернушенко Д.А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільств. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 94–103.

15. Порошенко М. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : Агентство «Україна», 2019. С. 10.